

Starost Lakeiski en de familie Adelpoort Opmerkingen over enkele plaatsen in Langendijks *Wederzijds huwelijksbedrog*

A. Hanou

PUBLICATIEDATUM 14 JUNI 2001

ARTIKELNUMMER 01.06

SAMENVATTING

Onlangs verscheen een nieuwe editie van Pieter Langendijks blijspel *Het wederzijds huwelijksbedrog*, verzorgd door Anna S. de Haas. Haar toelichting is zeer verhelderend, maar enkele problemen blijven onopgelost, onder meer waar het om de (valse) namen en titels gaat van Jan, een van de protagonisten. In dit artikel wordt aangetoond dat deze namen en titels verwijzen naar een berooide staat en oneerzaam gedrag. Langendijk gebruikt vaak 'speaking names'.

SUMMARY

Recently, Anna S. de Haas published a new edition of Pieter Langendijk's comedy *Het wederzijds huwelijksbedrog*. Although her commentary is very elucidating, a few problems remained unsolved, especially concerning the (false) names and titles of Jan, one of the protagonists. As in this article is proved, these name and titles refer to poverty and bad behaviour. Langendijk often uses 'speaking names'.

INLEIDING

Het is lang geleden dat een tekst van Langendijk in druk verkrijgbaar was, terwijl de blijspelen van deze schrijver belangrijk genoeg zijn om heruitgaven te verdienen. Recent verscheen een nieuwe biografie van deze schrijver door Smit.¹ Voorjaar 2001 is bovendien in de Griffioenreeks een nieuwe editie van *Het wederzijds huwelijksbedrog* (1714)² uitgekomen. Een kleine Langendijk-revival?

Toen ik de (gemoderniseerde) tekst van de nieuwe editie las, vielen mij enkele zaken op. De toelichtster, Anna de Haas, heeft in haar commentaar daarmee soms geworsteld. Ik wil enkele passages en probleempjes uit dit stuk aan u voorleggen. Daarmee sluit ik aan bij die oude traditie in de neerlandistiek, die het de moeite waard acht niet alleen theorieën te ontwerpen over de structuur of de receptie van een tekst, maar ook graag de betekenis van woorden en passages in hun context wil weten (filologie). Dat blijft een der eerste taken van de neerlandistiek.

JAN, ALIAS ERNESTUS MOURIS STOKSKI

Een van de belangrijkste figuren in het stuk is Jan. Hij is een handlanger van Lodewijk, de echte hoofdfiguur. Hij helpt Lodewijk bij diens dingen naar de hand van de Utrechtse jonge edelvrouw Charlotte. Lodewijk en Jan zijn er financieel slecht aan toe. Valsspelen (met de kaart) zorgt voor de nodige inkomsten. Tegenover Charlotte en haar familie doen zij zich voor als grote edelen met enorme bezittingen, om de kans op een mooi huwelijk te bevorderen. Dat de Utrechtse tegenpartij even arm is als zij, ontgaat hen. Dat doet er hier verder ook niet toe; vrijwel iedereen bedriegt iedereen in dit stuk, zoals gebruikelijk in een blijspel van Langendijk.

Lodewijk meet zich de titel 'graaf' aan. Hij is zogenaamd graaf van het Poolse Habislou, en opgevoed aan het hof van de keizer (p. 40). En Jan? Jan doet het wat minder. Hij verklaart baron te zijn. Daarmee poogt hij indruk te maken op Charlottes dienstmaagd, Klaartje. Zijn titel geeft al aan dat hij financieel insolvent is, want hij heet 'baron van Schraalenstein' (p. 33). Ook Jan zelf weet Poolse eigenaardigheden mee te delen (p. 95),

1 Kees Smit, *Pieter Langendijk*. Hilversum 2000.

2 Pieter Langendijk, *Het wederzijds huwelijksbedrog*. Toelichting: Anna S. de Haas. Amsterdam 2001. Griffioen. Tenzij anders vermeld, citeer ik in dit stuk deze editie.

zodat de twee een redelijk betrouwbaar gezamenlijk Pools verleden lijken te hebben. De maskerade van het duo wordt doorzien door de enige eerlijke figuur uit het stuk, de verloren gewaande broer van Charlotte, de militair Karel. Bij zijn aankomst uit Brussel denkt Karel de pseudobaron Jan te herkennen als een van zijn gedeserteerde soldaten, die hem een half jaar eerder bovendien een paard ontstal. Hij vraagt hem naar naam en titel. De wat nerveus geworden Jan antwoordt:

Die 's Ernestus, Mouris³ Stokski,
starost Lakkeiski, en Waiwode van de Bokski,
heer van pasmentengoud en kroonslakei van 't plein,
baron en erfheer van het land van Schraalenstein. (p. 104)

Blijkbaar was Jan tamelijk verliefd op die titels, of anders was Langendijk zelf nogal in zijn sas met deze vondsten, want wanneer Jan eenmaal ontmaskerd is, roept hij uit:

Vaarwel mijn titels van Ernestus Mouris Stokski,
starost Lakeiski en Waaiwooide van de Boxki.
Jij waart maar beesten, want je hielp mij in de druk [...]. (p. 120-121).

Het is in de eerstgeciteerde passage ondanks allerlei onheldere zaken onmiddellijk duidelijk dat Jans adel fake is. Die baron van Schraalenstein kan onmogelijk echt een rijkard zijn. Zijn status wordt immers gekarakteriseerd door vals of doublégoud, gebruikt voor galons en passementen; door uiterlijk vertoon zonder innerlijke waarde.

Geven ook de andere elementen uit deze passage de toeschouwer informatie genoeg om de tegenstelling tussen echt en vals, tussen pseudo-hoog en feitelijk-laag te begrijpen? In het commentaar lezen we het volgende:

Stokski...Bokski: de uitgang *-(s)ki* moet Slavische, in dit geval Poolse herkomst suggereren. 'Stok' verwijst wellicht naar de gelijkkluidende term uit

het kaartspel, waarmee Jan en Lodewijk in hun onderhoud voorzagen, *starost* (Russisch) betekent 'hoge ouderdom', *Lakkeiski* is ongetwijfeld afgeleid van *lakei*, *Waiwode* is onduidelijk [...]. *kroonslakei* moet wellicht gelezen worden als 'de gekroonde lakei', zoiets als een carnavalskoning: een nepkoning. Een andere mogelijkheid is dat er gedoeld wordt op een (al of niet gefantaseerd) uithangbord van een kroeg (*op het plein*). (p. 165-166)

Dit is niet helemaal verhelderend. Laat ik wat commentaar geven.

POOLSE QUASI-ADEL

Het imago van Polen en zijn inwoners is bij de inwoners van de Republiek sinds lang niet best imago. Elke Nederlander wist van de antiek-feodale rariteiten van de dubieuze Poolse staat, van Poolse landdagen en van inhoudsloze en onkredietwaardige edelen. De door Lodewijk en Jan gekozen nationale identiteit wijst dus op hun onbetrouwbaarheid.

Des te opvallender is het dat Jan, optredend als feodale Poolse lawaaimaker, zich tooit met op het eerste gezicht tamelijk serieus ogende namen: Ernestus, Mouris. Die laatste naam, Maurits, herinnert het publiek in de eerste plaats aan de internationaal befaamde stadhouder-veldheer (1567-1625) uit de Oranjerfamilie. Ernestus zou kunnen doen denken aan vergelijkbare bekende mensen, zoals aartshertog Ernst van Oostenrijk (1533-1595), landvoogd van de Nederlanden eind zestiende eeuw, die de Turken bestreed (in het stuk is regelmatig sprake van de strijd van de Polen tegen de Turken). Langendijk doet dan een beroep op de vage herinneringen van het publiek aan belangrijke figuren uit het nationale verleden. Indien wij een 'Oranje' consequentie willen ontwaren, kan ook gedacht worden aan een loot aan die stam: Ernst Casimir van Nassau-Dietz (1573-1632), een befaamd houwdegen. Met *Stokski* zou opnieuw een eigennaam, in pseudo-Pools bedoeld kunnen zijn. Maar beter is het de suggestie van De Haas te volgen. Dan wordt voor insiders het beroep aangegeven: 'kaartspeler'. Dat levert een leuke tegenstelling op; zoiets als: 'Bernard, Willem

3 In de editie-Ornée vindt men op deze plaats een komma achter 'Mouris'. Zie Pieter Langendijk, *Het wederzyds huwelyksbedrog. Blijspel*. Van inl. en aantekeningen voorzien door W.A. Ornée. Zevende vernieuwde druk. Zutphen [1971]. KLP 68.

Alexander, klaploper'. Zijne hoogheid wordt juist door zijn mysterieuze titel gedegradeerd tot uitvreter.

De volgende regel lijkt het moeilijkst. Maar de voornaamste problemen worden opgelost wanneer wij de functies kennen van dat *starost*, en *waiwode*. Het kan wel zijn dat *starost* in het Russisch 'hoge ouderdom' betekent, zoals De Haas zegt. Maar *starost* als 'oudste' is vrij normaal in allerlei slavische talen, en kan vandaar allerlei betekenissen krijgen als: overste, dorpsoudste, voorganger, hoofd. Die kennis van *starost* als 'gezagsdrager' bezat de Nederlander wel degelijk. Zo leest men bijvoorbeeld bij Doedijns in zijn *Haegse Mercurius* van 7 september 1697, in de context van een verhaal over oorlogshandelingen in Saksen en Polen:

Den Edelman Petrikowski heeft een stock in 't wiel zoeken te steeken, om de wagen van Saxon tegen te houden, maer is door den *Starost Sablitski* beteugelt.⁴

En ook wat later kan Langendijks tijdgenoot Jacob Campo Weyerman in zijn *Vrolyke Tuchtheer* zonder problemen schrijven (p. 295):

Angelhombre is *starost* van St. Merkuur.

Anders gezegd: die geneesheer - want dat is Angelhombre - is iemand die in mercur (kwik) het voornaamste hulpmiddel ziet om allerlei, in het bijzonder venerische ziekten te genezen. Hij is als het ware de voorganger, de leider van deze opvatting. Deze Amsterdamse breukmeester en chirurgijn, die eigenlijk Thomas Engelmans heette, wordt her en der bij Weyerman trouwens wel in verband gebracht met Polen.⁵ *Starost* wordt dus door het publiek gemakkelijk begrepen, niet als 'ouderdom', maar als: exponent, oudste, hoofd, overste.⁶

4 Hendrik Doedijns, *De Haegse Mercurius 7 augustus 1697 - 1 februari 1698* opnieuw uitgeg. met inl. door Rietje van Vliet. Leiden 1996. Duivelshoekreeks 5. P. 123.

5 Zie bijv. het commentaar bij Weyermans *Vrolyke Tuchtheer*, ed. A. Hanou, Amsterdam z.j., II, 249.

6 In mijn verouderde Van Dale, van 1984, vindt men zelfs het lemma *starost*. De tekst: "(Pools, eig. oudste). M. (-en), in Tsjecho-Slowakije en vroeger in Rusland titel der burgermeesters."

Op diezelfde wijze is *waiwode* in het geheel niet onduidelijk. Het is een vergelijkbare slavische of Poolse functie, die in allerlei spelvormen (*weiwode*, *vojvode*) tot vandaag bekend is. In beide gevallen noemt Jan zich dus: hoofd, aanvoerder.⁷

Maar hoofd van wat? De Haas merkt terecht op dat *lakkeiski* natuurlijk afgeleid is van lakei. Jan treedt in het stuk voortdurend op als lakei, knecht van Lodewijk. Het begrip komt ook herhaaldelijk voor in de tekst. Bijvoorbeeld p. 13 (vgl. 17, 106):

Jan. Voer jij geen staat? 'k zeg, met verlof, dat dat onwaar is.

Hoe? Hou je geen lakei? Geen page, secretaris,

Geen kok noch kamerling? En ook geen trezorier? [...]

Lodewijk. Waar zijn ze, gek?

Jan. Wel, hier.

Want al die ambten zijn in mijn persoon te onderwinden.

Jan, starost lakkeiski, hoofd der lakeien, is dus de lakei bij uitstek; een "opper"lakei; iemand met de wil en ervaring om zich voor te doen als serviele figuur. Zijn titel is een echte Poolse stijffiguur, want de hoogste is bij nader inzien de laagste in de maatschappelijke rangorde. Het heeft niets om het lijf, dat Poolse gedoe. Het is klatergoud, bladgoud. Jan, als 'top'bediende, heeft een voze titel. Juist een achttiende-eeuws publiek begreep dat bijzonder goed; want die fraai uitgedoste lakeien werden in de achttiende eeuw met uiterste minachting bezien. Dit had vooral vandoen met het idee dat het hier een mensentype betrof dat blijkbaar - anders dan bijvoorbeeld boeren - niet in staat was op eigen kracht een beroep uit te oefenen. Daarom werden bedienden en lakeien in de periode 1795-1798 uitgesloten van stemrecht!

Op vergelijkbare wijze is de parallel-titel *waiwode van de bokski* vormgegeven. Jan is *waiwode*, hoofd, van de 'bokkies'. Dit is een lastiger geval. Wat zijn die bokkies, bokken? Er wordt in het WNT (deel II-I, 264) gezegd dat *bokjesvolk* de betekenis kan hebben van 'klootjesvolk, janhagel'.⁸ Dat zou goed sporen met de opvatting over lakeien. In beide

7 Karel Bostoën informeert mij: de Poolse starosta en wojewoda staan ongeveer tot elkaar als districtshoofd en provinciegouverneur.

8 K. 258 wordt bij 'bok' tevens als betekenis vermeld: lomperd, domkop.

gevallen geeft Jan met zijn hoogdravende titel de waarheid te kennen: namelijk dat hij in essentie deel uitmaakt van het 'lage' volk.

Ik waag het nog een andere suggestie te doen, bij die bokjes. In het laatste citaat vraagt Jan naar het niet-bestaande personeel van Lodewijk. Dit volgt op een eerdere klacht van Lodewijk (p. 12-13) dat hij zich wegens zijn armoede in zijn geboortestad Utrecht niet, zoals zijn standgenoten, in een koets kan laten rijden. Dat brengt me op de gedachte dat Jan ook goed de functie zou kunnen hebben van koetsier. Een man die op de bok rijdt. Het lijkt me niet onmogelijk dat koetsiers in die tijd de benaming 'bokkies' hadden.... Hoe dat ook zij, in deze regel vinden we bij die twee titels, evenals in de eerste regel, een tegenstelling hoog-laag, vals-echt. Langendijk is consequent.

HOLLANDSE KALE KAK

Tegenover de Poolse aanstellerij van Lodewijk en Jan staat, zo lijkt het in eerste instantie, de Hollandse degelijkheid van de adellijke familie van Charlotte. Een familie van vrouwen. Het hoofd is moeder Constance, de dochter is Charlotte, de dienstmaagd Klaartje. Alweer hebben we hier een tegenstelling, en in zekere zin een gelijkheid: mannen staan tegenover vrouwen. Maar het publiek weet op voorhand dat het ook bij de Utrechtse familie gaat om de schijn. Dat wordt door Langendijk bijvoorbeeld aangegeven wanneer hij Jan tegen Klaartje laat zeggen:

Je woont in Utrecht, zou je niet van adel wezen? (p. 70)

Bij de lijst vertoners wordt reeds Utrecht als plaats van handeling aangegeven. In het eerste toneel van het eerste bedrijf is ook al sprake van Utrecht, en de Utrechtse Maliebaan. In het commentaar wordt over de functie van Utrecht als 'decor' nauwelijks iets gezegd. Maar dat decor is wel degelijk functioneel. Een locatie is als het ware een *speaking name*. Zo plaatste Langendijk in een ander stuk, *De Wiskunstenars, of 't gevluichte juffertje*, de handeling in Loenen. De toeschouwer, vertrouwd met het idee dat in een naar de maan (Luna) genoemde plaats alles alleen maar kon leiden tot maanziekte (gekke), wist prompt dat hier uitsluitend gekke ideeën, travestie, en allerlei andere omgekeerde zaken verwacht

konden worden.⁹ Utrecht nu, zo wist iedereen, was de plaats waar vele edelen uit Utrecht en Gelderland een stads optrekje hadden. Utrecht is als het ware de hoofdstad van de adel.¹⁰ Maar die adel is, in de optiek van de Hollandse burger, nogal *kale* adel. De Haas wijst er zelf al op (p. 127) dat de bron voor Langendijks blijspel is: de roman uit 1696 *Vryagie van den Kalen Utrechtsen Edelman*. Er is heel wat fictie waarin die armlastige Utrechtse adel voorkomt; vooral in avonturen- en lichtmissenromans.¹¹ Dat imago was welbekend aan juist de Amsterdamse toeschouwers die zich beschouwden als de ‘echte’ Nederlanders, als de motor van de economie van de Republiek. Amsterdammers hadden sinds de Middeleeuwen geen hartelijke relatie met Utrecht. Daarvan een getuigde een toren in de omwalling met het opschrift ‘Swyght Utrecht’, ongeveer op de plaats van het huidige grand café *De Jaren*. Een laat gevolg van de animositeit tegen de kale Utrechtse en Gelderse adel was, dat de Amsterdamse grachtengordel en masse niet inging op het verzoek van koning Willem I toe te treden tot de door deze geschapen ‘nieuwe’ adel: een Amsterdamse patriciër had het niet nodig toe te treden tot de rangen van die kale provinciejonkers waarop zij vanouds neerkeken. Ook Klaartje zelf spreekt van ‘de kale adel’ (p. 26).¹²

Kortom, het is niet vreemd dat Jan aan Klaartje vraagt of ze van adel is; ze is immers Utrechts. Het is vreemd dat hij dan niet tevens denkt: dus niet rijk. Maar dat weet het publiek natuurlijk wél; en dat publiek moet zich wegens zijn voorkennis kunnen verkneukelen over de domheid van Lodewijk en Jan, die de slimheden van het zich rijk voordoende trio vrouwen niet doorzien.

We leren ook de naam van de familie kennen. Wanneer Lodewijk bij Klaar informeert naar rijkdom en positie van Charlotte, heet het (p. 20-21):

Lodewijk. Gij zegt mij veel, maar 'k heb haar naam nog niet gehoord.

Klaar. Zij heet Charlotte.

9 Op die manier komt Loenen ook herhaald in de werken van Willem van Swaanenburg ter sprake.

10 Zulks is bijvoorbeeld mede gemakkelijk te zien aan de hand van de ledenlijsten van genootschappen, loges, alba studiosorum.

11 Vgl. *Een Vryagie Tusschen Een Uitregsen Edelman, En Een Gelderse Juffer*, Medemblik z.j (J. Mateboer, *Bibliografie fictioneel proza* nr. 1615).

12 Daarbij komt nog eens dat het hier oude, want katholieke, en dus nauwelijks economisch betrokken en zeer berooide adel betreft: p. 109 spreekt de familie ervan zich in een klooster in Brabant terug te trekken. Lodewijk zelf, ook van Utrecht, blijkt (p. 114) eigenlijk ‘Lodewijk van Kaalenhuizen’ te heten.

Lodewijk. En haar stamnaam?

Klaar. Adelpoort.

Gij vraagt zo nauw, mijnheer, wat wilt gij toch beginnen?

Adelpoort? Dit lijkt mij een specimen van de *speaking names*, waarbij in fictie en toneel een karakter, een eigenschap vastgelegd wordt. Er zijn in dit stuk een groot aantal namen die daar niet of nauwelijks aan beantwoorden: Lodewijk, Jan, Charlotte, Karel, en vele meer. Maar vele karakters hebben wél een *speaking name*. Die worden soms wel (Poerlaron, p. 46), soms niet (Pierre Karmolijn, p. 18) toegelicht. De naam Adelpoort krijgt eveneens geen uitleg. Het publiek heeft hier echter mogelijk iets begrepen, dat voor de huidige lezer minder voor de hand ligt.

Er zit weinig zinvols in die familienaam op te vatten als 'poort van de adel'. Wat zou dat moeten betekenen? Top van de adel? Toegangspoort voor adel? Ik vermoed, gezien de voorwetenschap bij het publiek over de status van de Utrechtse adel, die geen cent had 'om het gat te krabben', dat hier in het geheel geen sprake is van toegangspoort. Eerder van: uitgangspoort. Want in deze tijd bestond er nog een gebruikelijk begrip voor fecaliën en mest, namelijk: poortarde. Poort is: anus. Het is een uitstekende Langendijkse manier om uit te drukken, dat wij bij de familie Adelpoort te maken hebben met kale adel, en met 'kale kak'. Het is, zogezegd, poort-adel. Ik vermoed dat het publiek zich dan ook buitengewoon vermaakt heeft met die ogenschijnlijk onschuldige opmerking van Klaartje, toen zij Lodewijk de naam opgaf:

Adelpoort. Gij vraagt zo nauw, mijnheer....

Het is misschien ook niet zo verbazend, in deze uitleg, dat de door de familie erbij gesleepte *fake*-beheerder van hun niet bestaande landgoed buiten de stad, in het bijzijn van Lodewijk verklaart dat daar alles in groei en bloei staat, want:

dat komt dat juffrouw op geen schuitje mest en ziet. (p. 43)

Dat wist het publiek allang...

In zijn naamgeving die de gedachtengang adelpoort = poortadel oplevert, past Langendijk als het ware dezelfde naamgevingstechniek toe die hij gebruikte bijvoorbeeld bij zijn 'starost lakeiski': het hoge en lage wordt gecombineerd, de hoge en de burleske uitleg tegelijk gecultiveerd.

Rest mij te zeggen dat naar mijn mening in het nawoord van de bezorgster meer en duidelijker informatie gegeven wordt over de structuur van Langendijks spelen, dan in alle voorgaande edities bij elkaar.

Leuth, 26 april 2001